

Ош мамлекеттик университети
Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети

К 10.22.648 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 81:811.411.21:811.161.1

Чинлода Мадина Сулеймановна

**ОРУС ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭКСПРЕССИВДҮҮ
ЖАНА ОБРАЗДУУ ТРОПТУН КАРАЖАТТАРЫ**
(Курандын орусча котормолорунун негизинде)

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек 2023

Диссертациялык иш Эл аралык Кувейт университетинин араб тили кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи: **Тагаев Мамед Джакыпович,**
филология илимдеринин доктору, профессор,
КРСУдагы А.О. Орусбаев атындагы орус тили
институтунун директору

Расмий оппоненттер: **Мадмарова Гулипа Араповна,**
филология илимдеринин доктору, доцент,
ОшМУнун орус филологиясы факультетинин
деканы

Момуналиев Кадыр Сатканбаевич,
филология илимдеринин кандидаты, доц.м.а.,
Ислам университетинин араб филологиясы
кафедрасынын доцентинин м.а.

Жетектөөчү мекеме: К. Карасаев атындагы БМУнун жалпы жана
орус тил илими кафедрасы, 720044, Бишкек
шаары, Ч. Айтматов проспектиси, 27

Диссертациялык иш 2022-жылдын 17-февралында саат 10.00дө Ош мамлекеттик университети жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн К 10.22.648 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-nue-ms2-yib>

Диссертация менен Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 333) жана Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек, Чүй проспекти, 44) китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын сайтынан (<https://vak.kg/>) таанышууга болот.

Автореферат 2023-ж. 16-январда жөнөтүлдү.

К 10.22.648 диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология илимдеринин
кандидаты, доцент

Ибраимова Г.О.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Бул эмгек образдуулук жана экспрессивдүүлүк каражаттарды араб тилинен орус тилине которуу маселесине арналган. Изилдөө Курани Каримдин үч вариантында – И. Ю. Крачковский, Э. Р. Кулиев жана В.М. Пороховалардын котормолорунун алкагындагы метафораларга арналып, талдоо жүргүзүлгөн. Араб элинин улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн, салт-санаасын, тарыхый өнүгүүсүн, философиялык көз караштарын жана өз ара мамилелерин, турмуштук тажрыйбасын, этностун жеке жана коомдук эс-тутумун, ой-чабыттарын, сезимдерин туюндурган метафоралардын орус тилине которулушуна өзгөчө көңүл бурулат. Бул метафоралар аркылуу араб тилин эне тили катары эсептегендердин адистик билими, улуттук аң-сезими, андагы психикалык абалдар, турмуштук тажрыйбалар чагылдырылат. Мында концептуалдык жана маалыматтык түзүлүштөр жана араб элинин кабылдоосунда бүтүндөй дүйнөнүн лингвистикалык картинасы көз алдыга тартылып турат.

Диссертациянын актуалдуулугу. Эң жогорку деңгээлдеги диний жана маданий көркөм тексттердин бири болгон Куран китебинин материалынын негизинде троптун түрлөрүн жана метафоралардын маанилерин которуунун жолдоруна комплекстүү талдоо жүргүзүлүп жаткандыгы иштин актуалдуулугу болуп саналат. Мындай талдоо орус тилинин каражаттары аркылуу чагылдырылган азыркы ислам маданиятынын башаттарын ачып берүүгө, мунун аркасында араб, орус тилдеринин лингвомаданий мейкиндиктерин иликтөөгө, сыпаттоого жана салыштырып жаткан тилдердин маданий фонунун өзгөчөлүгүн аныктоого мүмкүнчүлүктөрдү түзөт, ошондой эле ар бир элдин маданиятын кылдаттык менен сактоонун жана келечекке өткөрүп берүүнүн жолдорун, ыкмаларын окуп үйрөтөт.

Изилдөөнүн максаты:

- Ыйык Курани Каримде кездешкен айрым метафораларды жана башка троптун түрлөрүнүн которулуу ык-жолдорун комплекстүү талдоо;
- араб тилиндеги метафоралар камтыган образды орус тилине которууда маанисин чагылдыра албаган же мааниси дал келбеген семантикалык котормолорду аныктоо;
- ар кайсы авторлор тарабынан которууда тексттин бир эле фрагментинин талаштуу жагдайларын, варианттарын белгилөө жана орус, араб тексттеринин ортосундагы семантикалык-стилистикалык, социомаданий катарынын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын аныктоо.

Аталган максатты ишке ашыруу үчүн изилдөөдө төмөнкүдөй милдеттер коюлат:

- 1) лингвокультурологиялык талдоо үчүн мааниси бар тропторду жана метафораларды жыйноо, аларды топторго ажыратуу;
- 2) Курандын түрдүү котормолорунда колдонулган троптун түрлөрүнө жана метафораларга комплекстүү талдоо жүргүзүү;
- 3) түрдүү тилдик маданияттан улам которууда кыйынчылыкты жараткан семантикалык татаал компоненттерди мүнөздөп, сыпаттоо;
- 4) Курандын орусча котормолорунан келтирилген ойду так, же жеткиликтүү чагылдырып бере албаган семантикалык компоненттерди, кептик каражаттарды бөлүп көрсөтүү;
- 5) орусча котормолорунда чагылдырылбаган же так берилбеген семантикалык компоненттерди аныктоо;
- 6) талдоого алынган троптор жана метафоралар үчүн котормонун эң ылайыктуу семантикалык вариантын тандоо;
- 7) орус тилине которулган Куранда кездешүүчү троп жана метафораларга, алардын тилдик жана маданий өзгөчөлүктөрүнө лингвистикалык, лексика-семантикалык, стилдик талдоо жүргүзүү;
- 8) тропторду жана метафораларды которуунун ыкмаларына мүнөздөмө берүү жана которуу жолдорунун эң ылайыктуу ыкмасын табуу;
- 9) араб тилинде берилген метафоралар менен алардын орусча котормолорунун ортосундагы карама-каршылыктарды, айырмачылыктарды белгилөө.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы араб тилиндеги Курандын текстинде жана анын И. Ю. Крачковский, Э. Р. Кулиев жана В. М. Пороховалардын орус тилиндеги котормолорунда кездешкен метафоралардын негизинде комплекстүү лингвокультурологиялык талдоонун модели биринчи жолу иштелип чыгып, ишке ашырылып жаткандыгында.

Изилдөөнүн теориялык мааниси төмөнкүдөй:

- стилистикалык, семантикалык, лингвомаданий жана социомаданий айырмачылыктарды жана жеке, жалпы тил илиминдеги окшоштуктарды эффективдүү ачып, сүрөттөөгө мүмкүндүк берген Курандын текстиндеги тропторду жана метафораларды комплекстүү талдоонун модели сунушталды. Араб, орус тилдеринде сүйлөгөн адамдын менталдык жана лингвистикалык аң-сезимин туюндурган кептик каражаттар сыпатталып, аларга илимий баа берилди;
- араб тилинен орус тилине которууда чет элдик маданий метафораны которуу ыкмалары баяндалды;
- сүрөттөп, баяндап берүүдө так эместиктерди аныктоо жана мааниси боюнча түп нускага жакындаган, ылайыктуу котормо вариантын тандоо ыкмалары аныкталды;

- жогоруда айтылгандар антропоцентридик тил илиминин когнитивдик лингвистика, лингвокультурология, салыштырма когнитивдик лингвокультурология сыяктуу багыттары боюнча изилдөө ыкмаларын өнүктүрүүгө белгилүү бир теориялык салым кошот.

Практикалык мааниси. Бул иште алынган натыйжалар, фактылык материалдар, илимий-теориялык тыянактар, табылгалар котормо практикасында, ар кандай типтеги (маданий, лингвистикалык, метафоралык ж.б.) сөздүктөрдү жана метафораларды которуу боюнча окуу китептерин түзүүдө, араб тилин окутуу процессинде, ошондой эле атайын курстарда колдонууга болот. Мындан сырткары, маданияттар аралык байланыштын теориясы жана практикасы боюнча иликтөөлөргө кеңири көмөк көрсөтө алат.

Диссертациянын теориялык жана методологиялык негизин когнитивдик лингвистиканын өнүгүшүнө зор салым кошкон ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын изилдөөлөрү түздү. Мындай изилдөөлөргө Н.Д. Арутюнованын, Э. Бенвенистин, Г. Гийомдун, В. Гумбольдтун, В.В. Виноградовдун, Г.В. Комиссаровдун, В.В. Красныхтын, Дж. Лакофтон, М. Джонсондон, А.А. Леонтьевдин, М.М. Маковскийдин, Г.Н. Скляревскаянын, А.А. Ричардстын, Э. Сепирдин, Т.Г. Скребцованын, В.Н. Телиянын, Т.Г. Утробинанын, Е.В. Урисондун, В.И. Карасиктин, В.А. Кибриктин, В.А. Маслованын, И.А. Стерниндин жана башкалардын эмгектери кирет. Диссертациянын негизин К.З. Зулпукаров, З.К. Дербишева, Г.А. Мадмарова, У.Ж. Камбаралиева, К.С. Саматов, М.Ж. Тагаевдердин изилдөөлөрү түзгөн. Бул эмгек Абд Аль-Хамид Ахмад Юсуф, Абу Убейда, Аззаддин Аль-Хитая, Ари Аль-Джарим, Ахмад ибн Абдуллах Аль-Асфাহаний, Абу Нуайм, Мухаммад Хасан Юсуф, Саййд Кутуб, Фаир Ад-Дая, Фадль Салих Ас-Самраий жана Фадль Хасан Аббас сыяктуу араб окумуштууларынын изилдөөлөрүнө да негизделген.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Троптор жана метафораларга антропоцентридик аспектиде комплекстүү талдоо жүргүзүү араб жана орус тилинде сүйлөөчүлөрдүн тилдик маданиятын, менталдык жана лингвистикалык аң-сезимин түшүнүп, аңдоонун, аны жеткиликтүү сүрөттөөнүн эффективдүү жолу болуп саналат.

2. Мусулмандардын ыйык китеби Курани Каримдин араб тилиндеги текстинде образдуу каражаттар жана алардын орус тилиндеги котормолорун салыштыруу аркылуу орус тилдүү окурманга азыркы араб тилинин сүйлөөчүсүнүн менталдык-образдуу дүйнө таанымын жана баалуулуктар системасын жакшыраак түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берилет.

3. Ыйык Курани Каримдин араб тилиндеги тексттерин жана анын котормо үч вариантын лингвокультурологиялык комплекстүү талдоо – ар

бир которулган тексттеги метафоралык образдарды берүүдөгү артыкчылыктарды жана кемчиликтерди толук мүнөздөөгө, аныктоого, ошондой эле, которулган троптордун образдуулуту толук сакталгандыгын, же образдуулуктан ажырап калгандыгын ачып берүүгө өбөлгө түзөт.

4. Куранды которууда араб жана орус тилдеринде түшүндүрмө, тарыхый жана этимологиялык сөздүктөргө таянуу менен тилдин ар кандай (азыркы да, өткөн да) абалын изилдөө, талдоо жүргүзүүнүн синхрондук жана диахрондук ыкмаларын колдонуу аркылуу олуттуу жана актуалдуу тыянактарды, жыйынтыктарды алууга болот.

Изилдөөнүн материалы катары Курани Каримдин тексти жана анын семантикалык котормолору алынды.

Изилдөө методдору. Иштин жүрүшүндө сөз болуп жаткан маселенин ылайыгына жараша лексика-семантикалык илик тектештирме салыштырма методу; лингвокультурологиялык экстраполяциянын методдору; пропозициялык-фреймдик моделдештирүү методу; троп жана метафораларды лингвокогнитивдик аналитикалык изилдөө ыкмалары; ар кандай тилдерге жана түрдүү маданияттарга таандык тилдик фактыларды компоненттик комплекстүү жана трансформациялык талдоо ыкмалары колдонулду.

Изилдөөчүнүн жекече салымы 1) метафоралык туюнтмаларды жана аларды орус тилине которуунун комплекстүү жолдорун иштеп чыгуу; 2) изилдөө үчүн лингвистикалык материалды тандоодо, системалаштырууда жана бөлүштүрүүдөгү жекече көз караштар; 3) коргоого коюлган жоболор үчүн далил-материалдар аркылуу конкреттүү талдоолор жана андагы чыгарылган жыйынтык-корутундулар диссертанттын жекече салымы болуп саналат.

Изилдөөнүн натыйжаларын ишке ашыруу. Иштин жыйынтыгы Эл аралык Кувейт университетинин араб филологиясы кафедрасында “Котормо теориясы жана практикасы” предметин окутуу процессинде колдонулган.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары боюнча төмөнкү эл аралык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалган:

1. Евгений Дмитриевич Поливановдун 130 жылдыгына арналган «Свободная дискуссия о языке и динамика развития языковых процессов». – Бишкек: КУУ, 10-11.06.2021-ж.

2. А.О. Орусбаевдун 85 жылдыгына арналган «Актуальные проблемы билингвизма и диалог культур (в аспекте взаимодействия русского языка с языками Центральной Азии)». – Бишкек: КРСУ, 17-18.02. 2022-ж.

3. «Современные проблемы филологии». – Россия, Тамбов: ТГТУ, 9.11.2022-ж.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Илимий иш боюнча 8 макала жарык көрдү, анын ичинен 5 макала РИНЦ индекстөө системасына кирген илимий басылмаларда, анын ичинде импакт-фактору 0,1ден жогору болгон журналдарда 2 илимий макала жарыяланган.

Илимий иштин түзүлүшү. Диссертациялык иш киришүүдөн, төрт бөлүмдөн, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, тандалган теманын актуалдуулугу, максаты жана милдеттери, иштин илимий жаңылыгы, изилдөө ык-амалдары, изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси белгиленди, коргоого сунушталган негизги жоболор, иштин түзүлүшү жөнүндө маалыматтар берилди.

Диссертация төрт бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдө «**Метафора – ой жүгүртүүнүн ыкмасы жана улуттук-маданий көз караш аркылуу дүйнө таануу**» деп аталып, изилдөө темасы боюнча илимий адабияттарга талдоо жүргүзүлөт. Антикалык доордон башталган троптордун изилдөө тарыхы каралат. Аристотель, Филодем, Цицерон, Гермоген жана башкалар тропторду кептин “жасалгасы” катары эсептешкен. Кепте троптун ар кандай түрлөрү (метафора, метонимия, эпитет, гипербола ж.б.) кездешет, алардын ар бири кайсы бир элдин тилинде жолугуп, айрым предметтер, нерселер, кубулуштардын сүрөттөлүшүнө жандуулук берип, образдуу кептин кызматын гана аткаруу менен гана чектелбейт. Сүйлөөчүнүн улуттук-маданий көз карашын, дүйнө таанымын, ой калчоосун так чагылдырып бере алган троптун өзгөчө түрү метафора болуп саналат.

Бул эмгекте метафораны изилдөө үчүн философиялык, лексика-семантикалык жана когнитивдик талдоонун жолдорун айкалыштырган комплекстүү ыкма тандалган. Метафораны философиялык позициядан изилдөө тээ байыркы Аристотелдин эмгектеринен эле белгилүү, ал метафораны окшоштуруунун түрлөрү катары аныктаган, мында нерсенин аталышы тектен түргө, же түрдөн текке өтөт.

Стилистикалык жана лингвистикалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен метафора тилдик феномен катары каралат. Кош маанилүүлүк, образдуулук, элестүүлүктү жаратып, сезим-туюмдарды чагылдыруучу касиетке ээ. Метафора адам баласынын кеби аркылуу анын ким экендигин аныктоого жардам берет, анткени адам баласы тил менен тыгыз байланышта болот.

Адамдын ой жүгүртүүсүнүн ажырагыс бөлүгү катары айтуучунун дүйнөгө карата кайталангыс, улуттук, маданий көз карашын туюндура алган троптун бул түрү – метафораны – изилдөөнүн жаңы этабы когнитивдик

талдоо болуп калды. Мындай пикир троптук туюнтманын өзгөчө түрү – болгон концептуалдык метафораны өз алдынча кептик каражат катары негиздөөгө жана бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди.

XX кылымдын 60-жылдарында «Models and Metaphors» аттуу эмгегинде метафоранын интерактивдүү теориясын сүрөттөп, «когнитивдик метафора» деп атап, ага илимий-теориялык баа берип, өз концепциясын сунуш кылган философ Макс Блэки алгачкы изилдөөчүлөрдүн катарына кошобуз [М.Блэк].

Тил менен аң-сезимди байланыштырып кароо гипотезалары гумбольдттук идеяларда эле айтылат. В. Гумбольдт, Э. Кассирер, И. Трир, Э. Сепир, Б. Уорфтон эмгектеринде тилдин структурасынан ой жүгүртүүнүн түзүлүшүн аныктайт деген көз караштар жашап келет. Когнитивдик лингвистиканын пайда болушу, калыптанышы жана алынган натыйжаларды Ж. Лаккофф, М. Джонсон, А. Вежбицкая, Ж. Фоконье, М. Тернер, Н.Д. Арутюнова, В.Н. Телия, В.Г. Гак, Г.Н. Скляревская, Т.Г. Скребцова жана башкалардын эмгектеринен байкоого болот. Алар метафораны изилдөөнүн жаңы горизонтторун ачты.

Азыркы когнитивдик лингвистикада адам баласынын аң-сезими ой жүгүртүүнүн өзөгүн түзгөн метафора менен айкалыштырып каралат, анда дүйнө өзгөчө, кайталангыс тааным аркылуу кабыл алынат. А.Е. Кибриктин айтымында: «Теориялык жактан алганда, тилдик ишмердүүлүк процесстери (андагы тилдик структуралар) менен ой процесстери (андагы когнитивдик структуралар) ортосунда байланыштарды орнотуунун эки жолу бар. Алар ой жүгүртүүдөн тилге, же тилден ой жүгүртүүгө багытталган» [Кибрик А.Е., 32-б.].

Метафора жөнүндө көптөгөн эмгектер жазылган, бирок биз бул маселеге карата болгон кызыгуу, көз караш, илимий баа ушуну менен толук айтылып бүттү дегенден алыспыз. Тескерисинче, бул сыяктуу ар тараптуу изилдөөлөр анын орбитасын барган сайын кеңейтип, метафоранын жалпы мүнөзүн тактап, толуктап, аны дагы да жаңы өңүттөн кароого мүмкүнчүлүк берет. Аталган багыт философия, логика, психология, психоанализ, герменевтика, адабий сын, көркөм искусство теориясы, семиотика, риторика, лингвистикалык сыяктуу илимдердин да изилдөө объектиси болуп келет. Ошентип, акыркы ондогон жылдар аралыгында тил илиминде дисциплиналар аралык мүнөзгө ээ болгон түрдүү тармактар: лингвокультурология, лингвокогнитология, психолингвистика, социоллингвистика, этнолингвистика, гендердик лингвистика, лингвистикалык философия ж.б. илимдер пайда болду.

Бүгүнкү күндө «Кыргызстандын лингвистикасы жалпы тил илиминин өнүгүү тенденциясын ээрчип, антропоцентридик тил илиминин, өзгөчө

когнитивдик лингвистиканын көйгөйлөрүн иштеп чыгууга активдүү катышууда» [И.А. Стернин, М.Ж. Тагаев, У.Ж. Камбаралиева]. Кыргызстандагы когнитивдик изилдөөлөрдүн өзгөчөлүгү тилдердин типологиялык айырмачылыктарын грамматикалык түзүлүштөрүнүн деңгээлинде салыштырып изилдөө менен гана чектелбейт, маселе бир топ тереңирээк каралышы зарыл. В.Гумбольдт айткандай, ар тилдин өзүнө гана таандык жеке өзгөчөлүктөрүн, табиятын, ошол тилге таандык мүнөзүн салыштырма аспектиде сыпаттоо, ошол айырмачылыктар аркылуу тилдик талдоо жүргүзүү болуп саналат. Ар бир тилдин мүнөзү практика жүзүндө бир кыйла оригиналдуу жана нукура келип, ага алда канча кылдат мамиле жасоону талап кылат. Мында дүйнөнү кабылдоо жана баалоонун улуттук-маданий оригиналдуулугуна таянуу талапка ылайык. Илимий коомчулукка З.К. Дербишева, К.З. Зулпукаров, П.К. Кадырбекова, У.Ж. Камбаралиева, А.А. Калмурзаева, Г.А. Мадмарова, К.С. Саматов, М.Ж. Тагаев сыяктуу илимпоздордун кыргыз, орус ж.б. тилдеринин менталдык, маданий-тилдик өзгөчөлүктөрүн, инсандын дүйнө таанымын, коммуникативдик жүрүм-турумунун индивидуалдуулугун ачып берген эмгектери белгилүү.

«Метафораны салыштырып изилдөөдөгү полипарадигмалык (комплексүү) ыкмалар» деген экинчи бөлүмдө диссертацияда колдонулган илимий изилдөөнүн предмети, объекти жана ыкмалары баяндалат.

Изилдөөнүн объектиси – араб тилиндеги Курандын текстиндеги троптор жана метафоралар, аталган көркөм каражаттардын Курандын орусча котормолорунда семантикалык жактан чагылдырылышы.

Изилдөөнүн предмети – Курандын түп нуска текстинин маанисине түздөн-түз кайрылуу менен, түрдүү авторлордун котормолорунда кездешкен метафоралардын стилистикалык, лексика-семантикалык жана лингвистикалык-культурологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырып талдоо.

Изилдөөнүн негизги методу болуп комплексүү анализ саналат. Анда метафоралар тилдер аралык которуу учурунда алынган тилдик фактыларды полипарадигмалуу иликтөө катары түшүндүрүлөт. Бул методологиянын өзгөчөлүгү – лингвистикалык материалды – талдоодо синхрондук да, диахрондук да ыкмалардын колдонулгандыгында. Анын алкагына системалык-структуралык, функционалдык-трансформациялык методдор, когнитивдик жана лингвокультурологиялык аспектилерде лексика-семантикалык талдоо ж.б. кирет.

Лингвокогнитивдик категориялаштыруунун өзгөчөлүктөрүн талдоо методикасы төмөнкүдөй аналитикалык этаптарды, изилдөө ыкмаларын камтыйт:

1. Жалпы тилдик картинанын негизинде түрдүү тилдердеги образдуу, экспрессивдүү троптун каражаттарын сыпаттоо, талдоо жана классификациялоо.

2. Образдуу, элестүү дүйнө картинасынын алкагында лингвокогнитивдик метафоралык категориялаштыруу, концептуалдаштыруу өзгөчөлүктөрүн изилдөө.

3. Араб жана орус тилдеринде сүрөттөөлөрдүн айырмачылыгына алып келген метафоралардын улуттук-маданий оригиналдуулугун ачуу.

4. Араб тилиндеги улуттук-маданий образдуу метафораларды Курандын котормосунун түрдүү варианттарында салыштырып талдоо.

5. Араб тилиндеги образдуу троптун каражаттарын Куранды орус тилине которууда которуу процессинин типтүү жагдайларын аныктоо жана сыпаттоо.

Эмгекте орус жана араб тилдеринин түшүндүрмө сөздүктөрүндөгү сөздөрдүн аныктамаларын компоненттүү, лексика-семантикалык жана когнитивдик анализдөө методдору, ошондой эле троптун каражаттарынын образдуу семантикасын позициялык-рамкалык жактан моделдөө методу колдонулат. Бул изилдөө метафоранын улуттук жана маданий өзгөчөлүгүн тереңирээк өздөштүрүүгө болот.

Трансформациялык талдоо ыкмасын колдонуу менен синтаксистик түзүлүштөрдөгү окшоштуктарды жана айырмачылыктарды, ошондой эле алардын омонимдик формаларын аныктоого шарт түзүлөт. Аталган ыкма ошол эле структурадагы трансформацияланган билдирүүлөрдүн семантикасын тактоого көмөк көрсөтөт.

Тектештирме-салыштырма лингвокультурологиялык экстраполяция ыкма Курандын текстинде камтылган арабдардын метафоралык түшүнүктөрүн орус тилине образдуу, элестүү кылып өткөрүп берүүгө мүмкүндүк берди.

«Куран метафоралары аркылуу туюндурулган дүйнө маанилерин жана сүрөттөрүн тилдер аралык которуу ыкмалары» деген үчүнчү бөлүмдө троптордун, атап айтканда, метафоралардын колдонулуш жолдоруна ар тараптуу талдоо жүргүзүлүп, ал аркылуу араб жана орус тилдүүлөрдүн менталдык-лингвистикалык аң-сезими баяндалат. Мисалы, **«Троптор улуттун маданиятын, турмушун жана цивилизациясын чагылдыруучу каражат катары» деген биринчи параграфта** орус, араб, кыргыз жана дунган сыяктуу тилдерде троптун ар кандай түрлөрүнүн колдонулушу караштырылат. Диссертацияда троптун түрлөрүнө ар кандай түрдүү фактылык материалдар келтирилген. Алардын бири – ирония же антифраза. Кыргыз тилинде, мисалы: *Чоң киши болуп калган турбайбы!* деген сүйлөм айкаштары балага карата колдонулат. Орус тилинде

Пожалуйте в мой дворец! деген айтым кичинекей бөлмөнү сүрөттөй алат. Дунган тилиндеги дискурста *йэнтфы ки лэли* (котормосу: *алыстан коноктор келишти*) деп, чакырган жерге жакын жашап туруп, бирок аябай кечиккендерге карата колдонулат. Араб тилинде *تمخض الجمل فولد فأرا* (котормосу: төө кыйналып жатып, чычкан тууду) деген сөз айкашы өзүнчө чоң пландарды куруп, бирок эч нерсе кылбаган адамдарды шылдыңдоо маанисинде керектелинет. Бул антифразада төө менен чычкандын көлөмдөрү салыштырылат. Бул тилдердин ар биринде түрдүү формада кайталангыс улуттук-маданий наркка ээ троптор кептин экспрессивдүүлүгүн жана образдуулугун түзүүчү эффективдүү бирдик гана эмес, дүйнөнүн лингвистикалык картинасын түзүүчү каражат катары да колдонулат.

«Курандагы троптор жана аларды орус тилине которуу ыкмалары» деген экинчи параграфта Курандын текстинде кездешкен троптордун орус тилине которулушунун өзгөчөлүктөрүн белгилөөгө, талдоого алынган троптордун лингвокультурологиялык компонентин аныктоо жана кайсы маданий маанилик жагдайлар которуу учурунда кыйынчылыктарды жаратат деген суроого жооп берүүгө аракеттер жасалган. Арийне, маданияттардагы түрдүү айырмачылыктан улам, которуу иши – өтө татаал процесс. Курандын тексти троптун ар кандай түрлөрүнө: метонимия, метафора, эпитет, фразеологиялык бирдиктерге бай келет. Талдоо көрсөткөндөй, котормочу тропторду, көбүнчө метафораларды, фразеологиялык бирдиктерди, туруктуу сөз айкаштарын которууда кыйынчылыктарга туш болот. Изилдөөдө троптун бардык түрүнө мисалдар келтирилген. Текстке жандуу, жогорку деңгээлдеги экспрессивдүү боёкту жараткан паремиялык айкаш жана фразеологиялык бирдикке мисал катары 32-«Ас-Саджда» сүрөсү, 17-аятты алсак болот, мында фразеологизм *قُرَّةَ أَعْيُنٍ* орус тилинде *прохлада глаз* – деп айтылат. Эгерде ысык өлкөлөрдүн тургуну болгон арабдар үчүн *салкындык* эс алып, кубануу жана ырахат тартуулоо катары кабыл алынса, климаты катаал өлкөдө жашаган орус адамы үчүн *салкын* «ырахат» дегенди туюндура албайт. Ошондуктан Э.Р. Кулиев жана И.Ю. Крачковскийдин котормолорунда келтирилген фразеологиялык бирдик: «услада глаз» катары которулат, мында бул сөз айкашына *ырахат* деген сөздү кошуу аркылуу жогорку образдуулукка жетишкен. Ал орус тилинин байыркы поэтикалык лексикасында «ырахат, ырахаттануу, ырахат алуу, ырахат тартуулоо, кубаныч» деген маанини туюндура алган. Бирок кээ бир котормочулар башка тилде ошол лексемага дал келген эквиваленттерин табыша алган эмес, мунун башка түрдөгү маанисин В.М. Порохованын котормосунан байкаса болот: «И ни одна душа из них не знает, (Как много Божьей) *благодати* Ещё сокрыто взорам их» [Порохова В.М., 446-б.]. Ошентип, орус котормолорунда колдонулган метафоралар, фразеологиялык бирдиктер,

туруктуу сөз айкаштары жана башка троптордун түрлөрүн сыпаттап талдоо жалпысынан маданий котормочулуктун өзгөчөлүгүн мүнөздөп гана тим болбостон, араб тилинин азыркы сүйлөөчүсүнүн Курандан алган баалуулуктарын, менталдык-образдуу дүйнөсүнүн келип чыгышын жакшыраак түшүнүүгө да мүмкүндүк берет.

«Метафора – дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн фрагменти катары» деген үчүнчү параграфта метафора – дүйнөнү түшүнүү жана түшүндүрүүчү, кабылдоочу, таанып билүүчү, негизги менталдык каражат, б.а., дүйнөнүн образдуу сүрөтүнүн фрагменти, структурасы катары каралат. Алсак, орус жана араб маданиятында сулуулук образы ар кандай жолдор менен берилген. Көптөгөн байыркы акындар кыздын сулуулугун пальма дарагына салыштырышкан:

وقفة غير قصيرة عند فروع النخل الأثاث وبسرة الزاهي وحمة المكنز [Эр-Рияд, URL]

Коюу пальма бутактарынын, гүлдөгөн курмаларынын жана жыш сөңгөгүнүн жанында кыска мөөнөттө болуу.

Пальма (النخل) деген сөз, автордун түшүнүгүндө кыздын сулуулугу менен ассоциацияланат. Бул учурда орус маданиятында *кайың* сулуулук, келбеттүү жана сымбаттуулуктун символу болушу мүмкүн. Ошондой эле арабдарда сулуулук الغزال (котормосу: *жейрен*) деген сөз менен байланыштырылышы мүмкүн. Маселен, белгилүү араб акыны Ахмад Шавкийдин ырынан үзүндү келтирели:

ريمٌ على القاع بينَ البان [الديوان، URL]

Тоолор менен токойдун ортосунда болуучу жейрен

Бул поэмадан үзүндүдө автор сүйүктүүсүнүн элесин жейрендин элеси менен катар коюп, салыштырып сүрөттөйт.

Дүйнөнүн лингвистикалык картинасы тигил же бул эне тилинде сүйлөгөн адамдын аң-сезими аркылуу туюндурулгандыктан, илимде дүйнөнүн индивидуалдуу сүрөтү деген түшүнүк калыптанган, ал биринчи кезекте адам баласынын жашоо-шартын, турмуш-тиричилигин баяндаган көркөм адабиятта чагылдырылат. Араб акындарынын чыгармачылыгын изилдөө менен автордун дүйнөсүнүн жеке картинасы менен таанышып гана тим болбостон, араб поэзиясында колдонулган метафоранын семантикалык маанилеринин башаты болгон байыркы араб цивилизациясына да сүңгүүгө болот. Мисалга,

الخيال والليل والبيداء تعرفني والسيف والرمح والقرطاس والقلم

[Аль-Мутанабби, Диван аль-Мутанабби]

Ат да, түн да, чөл да, кылыч да билет мени.

Жана найза, кагаз жана жазуу таягы.

Арабдар илгертен эле адамды айлана – чөйрөсүнө карап баалашчу. Ушул сыяктуу автор Аль-Мутанабби өзүн мына ушул сөздөр менен

сүрөттөп, чөйрөсүн атайт: күч менен байланышкан ат; кайраттуулук түшүнүлө турган түн; чөл, таанышуу адамга акыл тартуулайт; кылыч менен найза, күч менен күчтү билдирет; кагаз жана жазуу таягын алып, өзүн Аль-Мутанаббинин доорунда авторитеттүү инсандардын бири болгон, аларсыз бир дагы окуя өткөн эмес деп тааныштырган. Автор өзүнүн чөйрөсүн түзгөн бул символдорду тизмектеп жатып, өзүнө баалуу сапаттарды тартуулап, өзүн күчтүү жана эр жүрөк жоокер катары гана эмес, акылдуу, акылдуу адам катары көрсөткүсү келет. Ошентип, метафора белгилүү бир маданияттын жана тилдин өкүлдөрүнүн ички аң-сезиминде болуп жаткан ой толгоолорун чагылдыруучу каражат жана араб тилдүүлөрдүн дүйнөсүнүн лингвистикалык картинасын түзүүгө жардам берүүчү ички когнитивдик процесстер тууралуу маалыматтын эң маанилүү булагы болуп саналат.

«Араб метафораларын орус тилине которуунун өзгөчөлүктөрү» деген **3.3.1-параграфында** араб метафораларынын орус тилине которуудагы жагдайлар, ык-жолдор лингвистикалык талдоого алынат. Бүгүнкү күндө чет тилден орус тилине которууда көркөм текст, публицистикалык, оозеки кепте да образдуулукту сактоо эң талаштуу маселелердин бири бойдон калууда. Адатта, дүйнөнүн ар кандай лингвистикалык сүрөттөрүнөн келип чыккан универсалдык лексика жана түшүнүктөр которуунун татаал аспектилерине кирет. Бир маданияттын өкүлдөрүнүн тилине таандык метафора башка маданияттын өкүлдөрү үчүн түшүнүксүз, ал тургай кээде кабыл алынгыс, колдонулгус болуп, которууда кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн. Мисалы, орус маданиятында кыздын сымбаттуулугу жана келбети *кайың* менен салыштырылат. Бирок бул жерде котормочу айрым бир кыйынчылыктарга дуушар болушу мүмкүн. Мындай түрдөгү дарактар ысык араб өлкөлөрүндө өспөгөндүктөн, кээ бир арабдар кайыңдын кандай экенин билишпейт, элестете да алышпайт. Ушундан улам мындай метафоралардын котормосу араб тилдүүлөрдүн кабыл алуусунда түшүнбөстүктү жаратышы мүмкүн. Бул учурда орус тилиндеги *кайың* лексемасына араб тилинде эквиваленттүүлүктү жарата алган *жейрен* (الغزال) сөзү менен жакындашкан метафораны табууга болот. Анткени араб маданиятында кыздын сымбаты, келбети *жейрен* менен байланышкан. Мындай учурларда котормочу кээ бир сөздөрдү калтырып, маанисин гана которуп берип коюшу мүмкүн.

Өз кезегинде күнүмдүк концептуалдык системага кирген айрым жансыз метафоралар да маданий өзгөчөлүктөрдү чагылдыра алат. Мисалы, *убакыт* – *акча* деген метафоралык туюнтманы «пайдаланууга, сарптоого, эсептеп чыгууга, акылдуулук менен же ойлонбой инвестициялоого, үнөмдөөгө же бекер сарптоого боло турган нерсе» деп түшүнүүгө болот [Дж.Лакофф, М.Джонсон, 391-б.]. Бирок туюнтманы которууда да котормочу

кыйынчылыктарга туш болушу мүмкүн, анткени араб маданиятында убакыт пайда алып келүүчү же зыян алып келүүчү курал менен катар коюлуп салыштырылат. Бул الوقت كالسيف «убакыт кылычтай» деген айтымдын сөзмө-сөз котормосу убакыттын баалуулугу каржынын баалуулугу менен метафоралаштырылган орус тилдүү кабыл алуучуларга түшүнүксүз болушу мүмкүн.

Орус жана араб тилдеринин маданий өзгөчөлүктөрүн камтыган метафораларды которуу котормонун көйгөйлөрүнүн бири болуп саналат. Демек, ассоциативдик метафоралардын кээ бир мисалдары да котормо процессинде кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн. Мисалы, رفقاً بالقوارير деген сөздү орусчага *айнек бөтөлкөлөргө аяр мамиле жасагыла* деп түзмө-түз которууга болот. Араб тилинде القوارير деген сөз *бардык идиш айнектен жасалган* [Аль-Маани] дегенди билдирет. Турмуштук оозеки кепте бул сөз *айнек бөтөлкө* маанисинде колдонулат. Котормону окуганда биз идиш-аякты колдонуу боюнча кеңештерди гана таба алабыз. Бирок бул контекстте القرارير (*айнек бөтөлкөлөр*) деген сөз аялдарга таандык айтылган. Белгилүү болгондой, айнек бөтөлкөлөр жана колбалар абдан морт келет. Жогоруда айтылгандай, арабдар айнек идиштерди бапестеп, сындырып алуудан аябай коркушчу. Анткени ал идиштер эзелтен эле таза суу сактагыч катары кызмат кылышкан. Ар бир тамчы суу кымбат болгон ысык климатта суу – жашоонун булагы. Байыртан бери эле арабдар үчүн эң баалуу нерсе – сууну сактоо үчүн идиштердин бул түрүн абайлап, сактоо маанилүү деп эсептелген. Ошентип, мындай метафоралык символизация аялдарга кылдат, аяр мамиле жасоону чагылдырат. Арабдардын жашоосундагы аялдын мааниси, орду, ролу белгиленип, алар назик, бирок өтө маанилүү, керектүү идиш-аяктар менен катар коюлуп, символдоштурулат.

Мындай мисалдар тилди элдин маданиятынын, байыркы цивилизациясынын сакчысы катары көрсөтөт. Тропторду, метафораларды антропоцентридик аспектиде талдоо ар түрдүү маданияттардын өкүлдөрүнүн жана тилдердин (араб жана орус тилинде) сүйлөөчүлөрүнүн менталдык, лингвистикалык аң-сезимин түшүнүүнүн, аларды сүрөттөөнүн эффективдүү жолу болуп саналат. Бул мисалдардын маанисин туура, так, жеткиликтүү берүү үчүн котормочу ошол элдин маданиятына сугарылып, которулуп жаткан элдин тарыхын, турмушун терең, ичкертен билиши керек.

«Көркөм метафораларды которуунун өзгөчөлүктөрү» деген 3.3.2-параграфында бөлүмүндө адабий чыгармалардагы метафораларды которуу ык-амалдары иликтөөгө алынды. Бул изилдөөнүн натыйжасында метафоралардын орус тилинен араб тилине которулушунун өзгөчөлүктөрү аныкталган. Ошондой эле тил маданияттарындагы айырмачылыктан улам бир катар себептерди аныктоо менен араб тилине которууга мүмкүн

болбогон каймана маанидеги туюнтмалар да көрсөтүлгөн. Изилдөөдө метафоранын лингвистикалык, стилистикалык, лексико-семантикалык жана лингвوماданий өзгөчөлүктөрү, ошондой эле көркөм тексттеги орус жана араб метафораларынын жана котормо ыкмаларынын ортосундагы карама-каршылыктын параметрлери такталды. Мисалы, «...день *зачался* днем, а ночь *зачалась* ночью» [Айтматов Ч.Т. 579-б.]. Орус тилинде *зачать* (бойго бүтүү) деген сөздүн төмөнкүдөй маанилери бар: 1. Бойго бүтүү. 2. Бир нерсенин пайда болушуна, көрүнүшүнө себеп болуу. Бул контекстте Ч.Айтматов *бойго бүтүү* сөз айкашын *бир нерсенин пайда болушуна шарт түзүү* [Ожегов С.И. 224-б.] деген 2-маанисинде колдонгон. Мында *жаңы түн менен жаңы күндүн жаралышы* ассоциациялаштырылып, образдуу, элестүү берилет. Бул сүрөттөлүштүн арабча текстте чагылдырылганына көңүл бурсак, анда окурман أصبح النهار نهارا والليل ليلا деген сөздүн маанисин гана окуй алат. Бул сүйлөм: *күндүз күн болду, түндө түн болду* деп гана которулган. Келтирилген мисал жана диссертацияда келтирилген бир катар мисалдар адабий текстти которуу процессинин татаалдыгын жана көп кырдуулугун ачык көрсөтүп турат. Мында эки таптакыр башка маданият, өзгөчө ой топтомдор, түрдүү каада-салт жана ар кандай мамиле кагылышат. Демек, сабаттуу көркөм котормо жаратууга тилди жакшы өздөштүрүү аздык кылат. Ал үчүн сөз оюн жеткиликтүү чечмелей билүү, көркөм образдарды ийинине жеткире мыкты бере билүү да маанилүү.

3.3.3. «Метафоралаштыруу – Куран текстинин негизги өзгөчөлүгү катары» параграфында Курандын араб тилинен орус тилине которууда айрым метафоралардын эквиваленттерин табуу жолдору талдоого алынып, анда пайда болгон көйгөйлөр каралат. Курандын орус тилине которулган үч котормосу: И.Ю.Крачковскийдин, Э.Р.Кулиевдин, В.М.Порохованын варианттары материал катары алынды. Анда кээ бир метафоралардын тиешелүү эквиваленттерин табуу ыкмалары салыштырылат. Курандын орусча котормолорунда колдонулган метафоралар бул каймана сөз айкаштарынын араб тилиндеги маданий маанилерин эске алуу менен изилденет. Орусча котормонун ар кандай варианттарында колдонулган метафораларды талдоо жалпысынан маданияттар аралык котормонун өзгөчөлүктөрүн мүнөздөп гана тим болбостон, метафоралардын лингвистикалык, стилистикалык жана лингвوماданий өзгөчөлүктөрү да аныкталат. Бул пунктта жүргүзүлгөн изилдөө маданияттардагы жана дүйнөнүн сүрөттөрүндөгү айырмачылыктан улам которууга кыйын болгон кептик бирдиктерди аныктоого мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, окурман этностук маданияттын өзөгүн түзгөн маданий-экологиялык чөйрө жана тарых менен тааныш болушу керек. Маселен, Куранда окурман элдин маданиятын гана эмес, байыркы салт-санаасын да аңдап түшүнүүсүнө

негизделген аяттарды кездештирүүгө болот. Мисалы, «Аль-Аараф» сүрөсүнүн 131-аятында

أَلَا إِنَّمَا طَائِرُهُمْ عِنْدَ اللَّهِ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

«Поистине, **их** рок дурной

Назначен им Аллахом» [Порохова В.М., 195-б.]. «Воистину, **их** дурные предзнаменования были у Аллаха, но большинство из них не знает этого» [Кулиев Э.Р., 104-б.]. «О да! **Птицы их** – у Аллаха, но большая часть их не понимает!» [Крачковский И.Ю., 136-б.].

Сөз болуп жаткан аятта араб маданиятында жамандык менен байланышы бар طَائِرُهُمْ (котормосу: алардын канаттуулары) сөз айкашы колдонулат. Бул туюнтма жана анын жараткан образы арабдардын байыркы каада-салттарынан жана ишенимдеринен келип чыккан. Бул жерде, башка көптөгөн учурлардай эле, котормочунун элдин байыркы цивилизациясынын тарыхын жана аны менен байланышкан маданий баалуулуктарды билүүсү маанилүү экендигин айта кетүү зарыл. Белгилүү болгондой, Муса пайгамбардын доорунда арабдар адамдардын сыйкырчылык жөндөмүнө ишенишкен. Төлгө ачуунун ар кандай түрлөрү кеңири тараган. Байыркы арабдар бир маанилүү ишти баштаардан мурун төлгөчүгө кайрылышкан. Бул төлгөлөрдүн бири төмөнкүчө болгон: канаттууларды учурушуп, алардын учушу менен иштин кандай болоруна болжолдуу баа берип, ийгилигин аныкташкан. Канаттуулардын оң тарапка учуусу бакытты жана иштеги ийгиликтерди, сол тарапка учуусу – бактысыздыкты жана азапты туюндурган. Ошентип, канаттуулар төлгө тартуунун символуна айланган.

Бул аят канаттуулардын сол тарапка учушу алдын ала жамандыкты билдирип, натыйжада бактысыздык, кырсык жана азап маанисин алып жүрүшөт деп ишенген, бардык нерседе төлгө тартуу менен алектенген жана анын натыйжасына таянган адамдардын образын окурманга жеткирет.

Биз көрүп тургандай, Э.Р. Кулиев жана В.М. Порохова орус тилине которгондо метафоранын каймана маанисин так, даана бере албай, ырдын мазмунун гана берүүгө аракеттенген.

И.Ю. Крачковский аятты сөзмө-сөз которгондо, *куш* метафорасын которууда мүмкүн болушунча аяттын түп нускадагы мазмунуна жакындатууга аракет кылат, бирок ага карабастан, орус маданиятында *куш* лексемасы араб маданиятындагыдай символикалык маанини жарата албагандыгын байкайбыз.

Бул параграфта Куранда кездешкен бир катар метафоралык мисалдарга иликтөө жүргүзүлгөн. Орус котормолорунда адекваттуу чагылдырылган маанилерди ачуу, орус котормолорунда чагылдырылбай калган, же дал келбеген семантикалык компоненттерди белгилөө, ошондой эле семантикалык-стилистикалык, социалдык-маданий түзүлүштөгү

окшоштуктарды жана айырмачылыктарды аныктоо аракеттери жасалган. Орус жана араб тексттеринин ортосунда метафораларды которууну сыпаттоодо маданий-лингвистикалык мейкиндиктердин конвергенция жана дивергенция учурлары белгиленет. Ар бир которулган тексттеги метафоралык образдардын араб тилинен орус тилине которулушунун артыкчылыктары жана кемчиликтери Курандын текстин талдоодо лингвокультурологиялык ыкманын жардамы менен ачылган.

Изилдөө метафоралардын комплекстүү сүрөттөлүшү аркылуу эки башка элдин өздөрүнүн каада-салты, үрп-адаты, маданияты, тили жана дини менен ар башка дүйнөгө таандык болгон маданий жана тилдик өзгөчөлүктөрүн караштырат.

«Метафораларды тил аралык которуу жолдорун талдоо» деген 4-бөлүмдө изилдөөнүн негизги жыйынтыктары берилет. Мында метафораны араб тилинен орус тилине, тескерисинче, орус тилинен араб тилине которуу гана негизги максат эмес, котормочунун негизги милдети катары метафорага мүнөздүү болгон образдуулукту берүү ыкмалары кандайча иш жүзүнө ашкан деген суроону талкуулайбыз. Ошентип, иш процессинде образдуу метафораларды берүүдөгү артыкчылыктар жана кемчиликтер ачылды. Мисалы, котормочу Ч.Т. Айтматовдун чыгармасындагы метафораны адекваттуу которууга аракеттенген. Бирок айрым учурларда ал метафоранын образын бере алса, кээ биринде ылайыктуусун таба алган эмес. Буга араб жана орус тилдеринин лексикалык жана стилистикалык жактан айырмачылыктары, таптакыр эки башка жана карама-каршы тилдердин ортосундагы түрдүү баалуулуктар, дүйнө таанымдар, маданий түшүнүктөр себеп болгон. Метафораны которуу өзгөчө кыйынга турары да бир жолу ачыкталды. Орус тилинен араб тилине метафораны которуу процессин искусство менен салыштырууга болот. Мында негизги милдет сөздүн маанисине терең сүңгүү, чечмелөө, ой жүгүртүү жана баяндалган нерсени башка тилдин элестүү каражаттары менен берүү, экинчи тилде ага дал келген эквивалентин табуу болуп саналат.

Ыйык китептин текстинен алынган метафоралар жана метафоралык айкалыштарды изилдөө адамдын аң-сезиминин психикалык процесстерин, анын мамилесин, философиялык жана маалыматтык көз караштарын чагылдырган көп кырдуу жана көп баскычтуу лингвокогнитивдик маанини түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Ыйык Жазманын метафораларын жана метафоралык айкалыштарын концептуалдык структуралардын жардамы менен талдоо аркылуу биз араб элинин социалдык тажрыйбасы, профессионалдык билими, баалары, сезимдери жана эмоциялары орус тилинде кандай чагылдырылганын көрө алдык. Ошондой эле тандалган метафоралык айкалыштарды иликтөөнүн негизинде метафоралар элдик,

улуттук-маданий каада-салттар, тарых, жеке жана жалпы эс-тутум, жеке жана элдик лексика, этно-улуттук лексика менен тыгыз байланышта болуп, илимий жана улуттук дүйнөнүн картинасы катары кабылданарын байкоого болот.

Жогорудагы мисалдарды сыпаттап-салыштырып талдоо тексттин стилдик өзгөчөлүктөрү сүйлөмдүн түрүн өзгөртүп жиберипти мүмкүн экенин көрсөтөт. Айрыкча образдуулуктун жана экспрессивдүүлүктүн маанилүү каражаттарынын бири болгон метафора котормо процессинде дайыма эле башка тилде дал ошол образдуулукту бере албайт. Алар түп нускадагы тексттерде кандайдыр бир ассоциацияларды же сезимдерди элестетип келсе, которулган тилде маданияттын башкалыгынан улам, оригинал мааниге таптакыр жакындашпай калат, б.а., башка тилдүү адамдарга экинчи маданият жеткиликсиз, түшүнүксүз болушу мүмкүн. Бирок метафоралык символду терең түшүнүү жана аны адекваттуу түрдө билдирүүгө умтулуу, аны оригиналдуу тилге жакындатуу, башка тилдеги жана башка маданияттагы кеп корреспонденцияларын билүү кээде аны орус тилинен арабчага ийгиликтүү которууга мүмкүндүк берет. Котормолордун илимий деңгээлде сыпатталышы бизге котормочунун лингвистикалык билими негизги фактор эместигин, ал аздык кыларын, андан сырткары котормочу ар бир сөздүн ички маңызын сезе билүү жөндөмгө ээлиги зарыл экендигин, сөздүн экспрессивдүү-образдуулугун тереңден түшүнүү чеберчилиги маанилүү экендигин көрсөттү.

Бирок ар бир котормочунун котормого карата өзүнүн жеке мамилеси бар. Биз аны түрдүү котормолордун мисалында метафоралык талдоо аркылуу 3.3.3-параграфта белгилегенбиз. Котормочулар бир эле көркөм каражатты которууда ар кандай компоненттерди колдонушкан, ошол эле учурда алардын ар бири метафоранын өзүнө таандык маанисин, же ага жакын маанини беришкен. Метафоралардын образдуулугу котормочу тарабынан эквиваленттүү метафоранын жардамы менен берилген жагдайлар да учурайт. Бирок көп учурларда маданий реалдуулуктардын, калыптанып калган салттардын, эки таптакыр башка элдин ой жүгүртүүсүнүн айырмачылыгынан улам, котормо тексттеринде метафоралык образдуулуктун жоголгондугун байкадык.

Жыйынтыгында илимий талдоо жүргүзүү аркылуу илимий тыянактар чыгарылып, негизги корутундулар формулировкаланып, мындан аркы илимий изилдөөлөрдүн багыттары такталды. Негизги аткарылган иштер жыйынтыкталды:

1) троп жана метафораларга лингвокультурологиялык талдоо жүргүзүүнүн маанилүү ык-жолдору аныкталды;

2) Курандын ар кандай котормолорунда колдонулган троптун каражаттарын жана метафоралардын которулушу талдоого алынды;

3) тил маданияттарындагы айырмачылыктан улам которууда кыйынчылыкты жараткан семантикалык компоненттер бөлүнүп көрсөтүлдү;

4) орусча котормолордо Курандын текстинен алынып, адекваттуу чагылдырылган троп жана метафоралар белгиленди;

5) орусча котормолордо чагылдырылбай калган же мааниси дал келбеген маанилик компоненттер такталды;

6) изилдөөнүн объектисиндеги үч котормонун ичинен талдоого алынган троп жана метафоралар үчүн маанилик жактан жакын келип, ылайыктуу болгон варианттар аныкталды;

7) орус тилине которулган Курандын троп жана метафораларынын лингвистикалык, лексика-семантикалык, стилистикалык, ошондой эле лингво-маданий өзгөчөлүктөрү ачып көрсөтүлдү;

8) тропторду жана метафораларды которуунун жолдору талдоого алынды жана которуунун эң ылайыктуу ыкмалары көрсөтүлдү;

9) араб метафоралары менен алардын орус тилиндеги котормолорунун ортосундагы карама-каршылыктын параметрлери аныкталды.

Демек, мусулмандардын ыйык китеби Куран текстинин метафораларын жана алардын орус тилиндеги котормолорун салыштырып талдоонун натыйжасында, биз араб тилинде сүйлөгөн адамды, анын менталдык-образдуу дүйнөсүн, баалуулуктар системасын, сөз башатын жакшыраак түшүнө алабыз. Ар бир которулган тексттеги метафоралык образдардын араб тилинен орус тилине которулушунун артыкчылыктары жана кемчиликтери Курандын тексттин лингвокультурологиялык талдоо ыкмасынын жардамы менен ачылган.

Метафора феноменин изилдөө когнитивдик лингвистиканын келечектүү багыттарынын бири деп эсептейбиз. Мында метафора менталдык жиктөө (операция) чабуул жасоочу негизги ыкма катары, дүйнөнү таануунун, структуралаштыруунун, түшүнүүнүн жана түшүндүрүүнүн каражаты катары каралат. Тропторду жана метафораларды антропоцентридик аспектиде талдоо түрдүү тилдердин, маданияттардын (араб жана орус) өкүлдөрүнүн менталдык, лингвистикалык аң-сезимин түшүнүүнүн жана сүрөттөөнүн эффективдүү жолу болуп саналат.

Жыйынтыгында, бул маселенин үстүндө иштөөнү улантууга болот жана анын чыгарган жыйынтык-тыянактары, аныктамалары эки башка тил маданиятын салыштырууда таяныч, негиз болуп бере алат.

Изилдөөнүн негизги мазмуну төмөнкү басылмаларда чагылдырылган:

1. Чинлода, М.С. Тропеические средства как способ построения национально-культурной языковой картины мира // Лингвориторическая парадигма. – Сочи, 2019. – №24. – С. 31-33.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=41676000>
2. Чинлода, М.С. Способы трансляции образного содержания инокультурной метафоры на арабский язык (на материале повести Ч.Айтматова “Пегий пес, бегущий краем моря”) // Научные исследования Кыргызской Республики. – Бишкек, 2020. – №4. – Ч.1. – С. 48-55.
http://journal.vak.kg/themencode-pdf-viewer-sc/?tnc_pvfw=ZmlsZT1odHRwOi8vam91cm5hbC52YWsu2cvd3AtY29udGVudC91cGxvYWRzLzIwMjEvMDIvU29kZXJ6aGFuaWUtemhlcm5hbGEtTjQtMS1jaGFzdC0yMDIwLnBkZiZzZXR0aW5ncz0wMDAxMDAwMDAxMDAwMDA xMDAwJmxhbm9cnU=#page=&zoom=&pagemode=
3. Чинлода, М.С. Способы передачи тропеических выражений с арабского на русский язык (на материале переводов Корана) // Вестник Кыргыско-Российского Славянского университета. – Бишкек, 2021. – Том 21. – №2. – С. 136-143.
4. Чинлода, М.С. Особенности перевода метафоры с арабского на русский язык // Свободная дискуссия о языке и динамика развития языковых процессов. – Б.: Изд-во КНУ, 2021. – С. 190-194.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44951935>
5. Чинлода, М.С. Художественный перевод метафоры из текста Корана // «IV Международное книжное издание стран Содружества Независимых Государств «Лучший молодой ученый – 2021». – г.Нур-Султан, Казахстан, 2021г. – С. 36-38. ISBN 978-601-332-991-8
6. Чинлода, М.С. Метафора как средство познания арабской культуры // Актуальные проблемы билингвизма и диалог культур (в аспекте взаимодействия русского языка с языками Центральной Азии / отв. ред.М.Дж. Тагаев. – Бишкек: Изд-во КРСУ, 2022. – С. 325-332. ISBN 978-9967-19-877-7
7. Чинлода, М.С. Национально-культурные особенности процессов метафоризации в арабском и русском языках // Современные проблемы филологии. – г.Киров, Россия, 2022 г. – С. 129-133.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=49819604>
8. Чинлода, М.С. Перевод метафоры как способ межъязыковой трансляции образов мира (на материале переводов Корана) // «Бюллетень науки и практики». – г.Нижевартовск, Россия, 2022 г.– Т8.– №12.– С.596-604.
<https://www.bulletennauki.ru/issue/85>

Чинлода Мадина Сулеймановнанын 10.02.20 – тектештирме - тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча «Орус жана араб тилдериндеги экспрессивдүү жана образдуу каражаттар (Курандын орусча котормолорунун негизинде)» деген темада филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: троп, метафора, образ, ой жүгүртүү, аң-сезим, котормо, дүйнөнүн лингвистикалык картинасы, дүйнөнү кабылдоо, маданият, когнитивдик лингвистика, салыштырма лингвокультурология.

Диссертация араб тилинен орус тилине которууда образдуу жана экспрессивдүү каражаттарды чагылдырып берүү маселесине арналган. Изилдөөнүн өзөгүн Куранды И.Ю. Крачковский, Э.Р. Кулиев, В.М. Пороховалардын орус тилине оодарган үч котормодогу эмгегиндеги метафоралар түзөт. Араб маданиятынын жана этникалык тобунун улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн, салт-санаасын, тарыхый өнүгүүсүн, философиялык көз караштарын жана мамилелерин, коомдук тажрыйбасын, элдин жеке жана жалпы эс-тутумун, сезимдерин, акыл-эстеги психикалык жагдайларды туюндурган метафоралардын орус тилине которулушуна өзгөчө көңүл бурулат. Араб тилдүүлөрдүн кесиптик билимин, социалдык тажрыйбасын, ошондой эле этникалык коомчулуктун өкүлчүлүгүндө бүтүндөй дүйнөнүн лингвистикалык картинасын, концептуалдык жана маалыматтык структураларын чагылдырган метафоралар талдоого алынат.

Иште Курандын текстиндеги троп жана метафораларды комплекстүү талдоо модели иштелип чыгып, сунушталган. Ал дүйнө тилдериндеги стилистикалык, семантикалык, лингвомаданий жана социомаданий окшоштуктарды, айырмачылыктарды жана араб жана орус тилдүүлөрдүн менталдык жана лингвистикалык аң-сезимин ачып берүүгө жана сүрөттөөгө мүмкүндүк берет. Мындан тышкары, авторлордун котормолорунда чет элдик маданиятты чагылдырган метафораны которуунун өзгөчөлүктөрүнө жана ыкмаларына көңүл бурулат. Которулган тексттерди сыпаттап, салыштырып изилдөөнүн натыйжасында котормонун эң ийгиликтүү жана оптималдуу варианттары аныкталган. Ошону менен катар араб дүйнөсүнүн образы жана Ыйык китептин котормодогу маанилерин берүүдө так эместиктер аныкталган.

Изилдөөнүн жыйынтыгында азыркы орус тилдүү окурман этникалык топтордун ортосундагы маданий жана тилдик айырмачылыктарды эске алуу аркылуу Куран дүйнөсү жана анын мазмуну менен жакындан таанышат деген жыйынтыкка келебиз.

РЕЗЮМЕ

диссертации Чинлода Мадины Сулеймановны на тему: «Тропеические средства выразительности и образности в русском и арабском языках (на материале переводов Корана на русском языке)» на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: тропы, метафора, образ, мышление, сознание, перевод, языковая картина мира, миропонимание, культура, когнитивная лингвистика, сопоставительная лингвокультурология.

Диссертация посвящена проблеме трансляции средств образности и выразительности в переводах с арабского языка на русский. В центре внимания исследования находятся метафоры, которые рассматриваются на материале трех наиболее признанных переводов Корана, сделанных И.Ю. Крачковским, Э.Р. Кулиевым, В.М. Пороховой. Особое внимание уделяется передаче на русский язык тех метафор, которые отражают национально-культурные особенности арабской культуры и этноса, его традиции, особенности исторического развития, философские взгляды и установки, социальный опыт, индивидуальную и коллективную память народа, чувства, эмоции, психические процессы в сознании человека, концептуальные и информационные структуры, отражающие профессиональные знания, социальный опыт носителей арабского языка, а также языковую картину мира в целом в представлении этой этнической общности.

В работе разработана и предложена модель комплексного анализа троп и метафор из текста Корана, которая позволяет вскрыть и описать стилистические, семантические, лингвокультурные и социокультурные различия и сходства в языках и образах мира, представляемых в ментально-языковом сознании носителей арабского и русского языков. Кроме того, обращается внимание на особенности и приемы трансляции инокультурной метафоры в переводах, сделанных разными авторами. В результате сравнительно-сопоставительного исследования переводных текстов устанавливаются наиболее удачные и оптимальные варианты перевода, а также отмечаются неточности в передаче образов арабского мира и смыслов Священной книги.

В результате исследования мы приходим к выводу о том, что наиболее точные переводы смыслов и передача образов с учетом культурно-языковых различий между этносами приближает содержание и картину мира, представленную в Коране, современному русскоязычному читателю.

RESUME

of the dissertation of Chinloda Madina Suleimanovna on the theme: "Trope means of expressiveness and imagery in Russian and Arabic (based on the translation of the Koran in Russian)" for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 - comparative historical, typological and comparative linguistics

Key words: tropes, metaphor, image, thinking, consciousness, translation, world view, culture, cognitive linguistics, comparative linguoculturology.

The dissertation is devoted to the problem of translating the means of figurativeness and expressiveness in translations from Arabic into Russian. The focus of the study is metaphors, which are considered on the material of the three most recognized translations of the Koran made by I.Yu. Krachkovsky, E.R. Kuliev, V.M. Porokhova. Particular attention is paid to the transfer into Russian of those metaphors that reflect the national and cultural characteristics of the Arab culture and ethnic group, its traditions, historical development, philosophical views and attitudes, social experience, individual and collective memory of the people, feelings, emotions, mental processes in the mind. human, conceptual and informational structures reflecting the professional knowledge, social experience of Arabic speakers, as well as the linguistic world view as a whole in the representation of this ethnic community.

The scientific work has developed and proposed a model for the complex analysis of tropes and metaphors from the text of the Koran, which allows to reveal and describe the stylistic, semantic, linguocultural and sociocultural differences and similarities in languages and images of the world, represented in the mental and linguistic consciousness of Arabic and Russian speakers. In addition, attention is drawn to the features and methods of translating a foreign cultural metaphor in translations made by different authors. As a result of a comparative study of translated texts, the most successful and optimal translation options are established, as well as inaccuracies in the transfer of images of the Arab world and the meanings of the Holy book.

As a result of the study, we come to the conclusion that the most accurate translations of meanings and the transmission of images, taking into account cultural and linguistic differences between ethnic groups, bring the content and world view presented in the Koran closer to the modern Russian-speaking reader.

Формат 60x84 1/16.
Офсеттик басып чыгаруу.
Кагаз офсет. Көлөмү 1,5 б.т.
Тиражы 100 нуска.
Ж. И. «Сарыбаев Т. Т.» басмаканасы
720040, Бишкек, И. Раззаков, 49 көчөсү